

XIII-XVI əsr Anadili poeziyada aşiq obrazı

Klassik poeziyanın əsas mövzularından olan məhəbbət mövzulu əsərlərdə baş qəhrəmanlardan biri də aşiq obrazıdır. Aşiq obrazı klassik poeziyada bəzən real gözələ, bəzən isə ilahi gözələ vurulur və bu yolda müxtəlif çətinliklərdən keçir. Lakin hər bir sevən aşiq ola bilməz, aşiq olmaq üçün yar yolunda gərəkse, candan belə keçmək lazımdır. Digər tərəfdən aşiq obrazı dedikdə, sadəcə kişi cinsinin nümayəndəsi nəzərə alınmamalıdır. Yusif və Züleyxa məsnəvisində aşiq Züleyxa, məşuq isə Yusifdir. Aşiq obrazı klassik poeziyada əksər şairlərin yaradıcılığında işlənmiş, lakin hər bir sənətkarın yaratdığı aşiq obrazı digərlərindən öz fərqli keyfiyyətləri ilə seçilmişdir.

Aşiq obrazını xarakterizə etmədən öncə bir sual bizi düşündürür: "Aşiq obrazının mövcudluğunun səbəbi nədir?" Bu suala ən gözəl cavabı biz Qazi Bühranəddin yaradıcılığında tapırıq:

Aşiqü məşuqanın eşqlədir varlığı,

Baxıcağ ol ortada yinə günahkar eşq.

Şair eşqin yanın könlüllərə car çəkdiyini, neçə aşıqları zar qıldığını, aşıqla məşuqanın varlığının tək səbəbinin eşq olduğunu söyləyir. Əgər eşq olmasa, nə aşiq olar, nə məşuq.

Həqiqətən də, klassik poeziyadakı aşiq, məşuqə, ağ-yar və digər obrazların varlığı səbəbi eşqdır. Eşq olmayan yerdə bu obrazların heç birindən danışmaq mümkün deyil. İlk anadilli epik əsər nümunəsi olan "Dastani-Əhmədi Hərəmi" əsərinə nəzər salsaq, biz orda aşiq, məşuqə obrazları haqda danışa bilməyəcəyik. Çünki bu əsərdə obrazlar arasında eşq macərası yoxdur, eşq yoxdursa, əlbəttə ki, aşiq, məşuq da axtarmaq əbəsdir.

Aşiq obrazının əsas xarakterik xüsusiyyətləri dedikdə isə, ağıla canan yolunda fədakar olmaq, gərəkse, canından belə keçmək, sədaqətli olmaq kimi xüsusiyyətlər gəlir. Biz əksər klassikimizin yaradıcılığında bunun şahidi oluruq.

Qazi Bühranəddinin lirik qəhrəmanı olan aşiq real, səmimi duyğu və düşüncələri ilə rəğbət doğurur. Onun qəlbi nəhəng eşq ümmanının hərəkətinə dözə bilmədiyinə görə alışıb yanır. Müəllifə görə, nigarın yolunda can vermək ibadətdir, can alıb əvəzinə eşq vermək eşq yolunda bir adətdir. Aşiq sevdidi yolunda ölməyi belə özünə həyat sayır, şah adlandırdığı gözəli yolunda başına gələn bədbəxtliyin onun üçün səadət olduğunu söyləyir. Sevgilisi yolunda çəkdiyi hər zəhməti özü üçün rəhmət hesab edən aşiq, gözündən xəstə olarsa, dodağıyla qarşılığını verəcəyini söyləyir:

Ölür isəm yolunda bən həyata sayaram anı,

Şəqavət şah eşigində bana xoştar səadətdür.

Nə zəhmət ki, çəkərəm bən şaha, rəhmətdürür yolda

Gözündən xəstə olursam totağundan iyadətdür.

Başqa bir qəzəldə isə aşiq obrazına müəllif müraciət edərək "ürəyə can ver, qarşılığında isə cövr, cəfa al, ziyan elə" deyir və bunun səbəbini isə aşiqin işini bu olması ilə izah edir:

Gəl ey eşqinə quşanan, dilü can ver, cəfa dövr al,

Gəh assı, gəh ziyan eylə, budur diqqanı uşşaqun.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında da bu fikirlərin özünəməxsus formada ifadəsinin şahidi oluruq:

Aşiq bəla yolunda gərək kim, həmul ola,

Məşuqədən ana nə gəlirsə, qəbul ola.

Gerçək mühibbə cövrü cəfa çünki yar edər,

Neyçün cəfadən incinə, qəmdən məlul ola?

Nazü nə'imü işrəti-cavid içindədir,

Dilbərən ol könlü ki, muradı hüsul ola.

Şairin lirik məni öz məşuqəsi yolunda qəm çəkməyə hazırıdır. O, sevgilisi yolunda bəlaya həmul(kəcavə) olmağa razıdır. Çünki yar yalnız gərək mühibbə (sevən, məhəbbət bəsləyən) cəfa edər, əsl aşiqsə, qəmdən inciməz, məlul olmaz. O, aşiq daimi nazü-nemət, eys-ışrət içində olar ki, onun muradı hasil ola və öz dilbərinə qovuşa.

Füzuli isə sevgilisinin basdığı torpağı belə öpməyi dünyalara dəyişmir, çünki sevgilisinin olduğu torpağın gül-çiçəyi onun üçün cənnətdir:

Kuyinin torpağın öpmək gündə yüz yol, sevgilim,

Şahlığından yaxşıdır dünyaların hər an mənə.

Kuyini tərək etməyəm ölsəm də, məhv olsam da gər,

Gülşəni-kuyin olub çün rovezeyi-rizvan mənə.

Başqa bir qəzəldə isə Füzuli lirik qəhrəmanı olan aşiqi şamla müqayisə edir və deyir ki, əgər sevgilim uzaqlaşsa, sönəmə, şamın sönməyi isə onun ölməyidir, əgər sevgilim yaxınlaşsa, min iztirab verər. Çünki şam yananda ətrafı aydınlatsa da, özü iztirab çəkir və yanaraq öz sonunu özü gətirir:

Mən bəla bəzində şəməm, ol pəriçöhrə bir od,

Getsə sönəm, gər yaxın gəlsə, verər yüz iztirab.

Xətəinin aşiq obrazı hətta ariflə müqayisədə özünü divanə adlandırır:

Aşiqin aqılə daim sözü divanə gəlür,

Aşiqin daim anıncün sözü divanə gəlür.

Amma bu dəlilik deyil, sadəcə eşq sərxoşluğundan yaranan bir divanəlikdir. Xətəinin "Ey deyən kim, aqıləm, divanə xoş gəlmək gərək" qəzəldə şair əsl aşiqin xüsusiyyətlərini təsvirini verir, bu zaman biz onun ideyalarının Qazi Bühranəddinlə səsleşdiyini görürük. Şair özünə aqıl deyən adamlara divanələrin xoş gəlməli olduğunu söyləyir, çünki aqıl insan aşiqin halından anlamalıdır. Hünərdən danışan adam gərək meydanında özünü göstərə. Eşqin əzizi olmaq istəyən könlü gərək Yusif kimi zindanı da qəbul etsin. Şairin lirik qəhrəmanı əksər orta əsr şairlərindəki kimi öz məhəbbu yolunda hər cür cəfa çəkməyə razıdır, çünki cəfa çəkməyən səfa sürməz. Müəllif aşiqliyin şərtini qəzəldə belə izah edir:

Aşiqəm dərsən, könlü, şərti budur aşıqların;

Hər nə kim, cananə qılsa, canə xoş gəlmək gərək!

Bu fikri biz Qazi Bühranəddində belə görürük:

Bən ayağuna fəda baş qoymuşam xeyli durur,

Sən bu halımı bənüm bəs anlamağıl sərsəri.

Şair öz dili ilə bu halın sərsərilik, divanəlik olmadığını deyir və məşuqəsindən onu yanlış anlamamasını diləyir. Çünki həmin dövrdə, əfsus ki, eşq sövdasına düşənlər Məcnun kimi dəli, divanə, sərsəri adlandırılır və cəmiyyətdən təcrid olunurdu.

Füzuli də özünü eşq yolunda cünun olmuşlardan hesab edir, çünki eşq elə bir bələdir ki, o insanın aqlını başından alır:

Əqldən eşq cüda saldı, zəbun etdi məni,

Daxili-silsileyi-əhli-cünun etdi məni.

Əslində dahi Füzuli bu beytdə demək istəyir ki, eşq o qədər ulu bir qüvvədir ki, onu ağılla dərk etmək mümkün deyil. Onu yalnız qəlblə dərk etmək olar.

Burdan da biz bu nəticəyə gəlirik ki, orta əsr klassiklərin yaradıcılığında aşiqin divanə, dəli, cünun adlandırılması heç də onun ağılsızlığı ilə bağlı deyildi. Bunun fəlsəfi mahiyyəti eşqin ağılla dərk edilə bilməməsindədir.

Klassik poeziyada aşiq obrazını səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırma bilirik:

1) Aşiq obrazı real eşqin simvollarından biri kimi

2) Aşiq ilahi eşqin simvollarından biri kimi

Klassik poeziyada şairlərin yaradıcılığında nəzər saldıqda biz real və ilahi eşqin vəhdətdə olduğunu şahid oluruq. Lakin bəzi qəzəllərdə real eşqin ilahi, və ya əksinə ilahi eşqin real eşqi üstələdiyinin şahidi oluruq. Biz Qazi Bühranəddin və Xətəi yaradıcılığında real eşqin daha qüvvətli təzahürünü görə bilirik. Bunun əsas səbəbi isə, onların hökmdar şair olması ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Ya ilahi, istərəm səndən bu ən'ami mana,

Edəsən həmdəm kim ol sərvi-güləndami mana

Şol büti-namehriban hərəz məni yad etmədi,

Bir məhəbbət qılmağı axır sərəncami mana.

Cövrü-hicran çəkdiğimdən qalmaqaldır taqətim,

Ya nəşib etsən noleydi səbrü aramı mana.

Bu qəzəldə Xətəi Allahdan öz sevdidi gözəli ənam olaraq istəyir, amma bu gözəl ona heç yar olmaq niyyətində deyil. Artıq cövrü-cəfadən taqəti qalmayan aşiq Allahdan özünə səbr diləyir.

Bununla kifayətlənməyən Xətəi özünü digər aşıqlarla müqayisə etməyi də unutmur və üstünlüyü özünə verir, çünki özgə aşıqlar sevgilisinə sadəcə ürəyini verir, Xətəi isə canını verir:

Özgə aşıqlar əgərçi dil verər dildarinə,

Bu Xətəyi xəstə gör, yolunda qıldı can fəda.

Qazi Bühranəddin gözəlin işvəsindən danışmağa söz tapmır, çünki gözəlin əfsununa qapılıb, heç öz dərini belə deyə bilmir. Onun günəş üzünü aşiqin həyatında qaranlıq heç nə qoymayıb:

İşvəsi ol nigarın dilmi qodı bu təndə,

Ya söyləməgə dərdin dilmi qodı bu təndə.

Sayəndə bulduğumu bən saya biliməzəm,

Günəş yüzün şüai zilmi qodı bu təndə.

Əfsus ki, biz Qazi Bühranəddin, Xətəi yaradıcılığında nıkbınliyi Füzuli yaradıcılığında görə bilmirik. Füzulinin aşiqi özünə əzab arzulayır, daim dər-dərd qəm içindədir:

Sevmək sənəmləri, sınaqım, bir bəla imiş,

Aşiq olan həmişə qəmə mübtəla imiş.

Qəlbə, sanardım, eşq fərəh bəxş edər, fəqət,

Duydum ki, möhnəti, qəmi biintəha imiş.

Füzulinin aşiqi öz dərində dərman istəmir, çünki o bilir ki eşqin dərdi də, dərmanı da özündədir:

Eşq dərildə xoşəm, əl çək əlacımdan, təbib,

Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmanındadır.

Amma Qazi Bühranəddində biz bunun əksini görürük. O, öz dərində əlac axtarır, dərminin qayğısına qalacaq birini istəyir:

Dərdməndüm dərdə timar isdərəm,

Xəstəyəm gözüni bimar isdərəm.

Klassik poeziyada biz real eşqlə ilahi eşqin əksərən vəhdətdə verildiyini görürük. Bunun əsas səbəblərindən biri də təbii ki, həmin dövrdə təsəvvüfün geniş yayılması və şairlərin də yaradıcılığında istər-istəməz təsir etməsi idi. İlk anadilli lirik şeir müəllifi İzzəddin Həsənoğlunun yaradıcılığında real və ilahi eşqin vəhdətini daha aydın görə bilirik. Buna səbəb "Apardı könlümü" qəzəlinin real eşqin vəsfi ilə başlayıb ilahi eşqlə bitməsindədir.

Müəllifin iki qəzəl ("Apardı könlümü" və "Necəsən, gəl, ey yüzü ağım bənim") sanki bir-birini tamamlayır. "Apardı könlümü" qəzəli aşiqin dilindən verilir. İlk beytdə aşiq eşqə tutulduğunu, bir dilbərin (ürəkapan) oduna alışıb yandığını söyləyir. Lakin aşiqin eşqi qarşılıqsız bir eşq deyil, aşiq öz sevgilisiylə xoş günlər keçirmişdir və həmin günləri unuda bilmir, lakin özü üstələdiyi açıq görünür. Müəllif aşiqin dili ilə "əsl aşiq necə olmalıdır?" sualına cavab verir:

Tutuşmayınca dərd-atəş bəlihməz xisləti-ənbər,

Nə ənbər? Ənbəri-suziş. Nə suziş? Suzişi-məcmər.

Bu misralardan aydınlaşır ki, əsl aşiq eşq oduna yammalıdır, necə ki, ənbər yandıqda xisləti müəyyənləşir, aşiqin də həqiqi aşiq olub olmaması onun eşq oduna dözümlü ilə üzə çıxır. Aşiqin eşq oduna dözümlü onun sədaqətini üzə çıxarır. Sonuncu beytdə isə müəllif özünün də sadıq bir aşiq olduğunu vurğulayır.

Müəllifin bu qəzəli ilə "Necəsən, gəl ey yüzü ağım bənim" qəzəli bir-birini tamamlayır. Bu qəzəl də aşiqin eşq oduna yanan qəlbinin təsviri ilə başlayır. Lakin ikinci beytdə biz "Apardı Könlümü" qəzəlinin ikinci beytinin əksinə olaraq aşiq məşuqədən başqa heç kimi sevməyəcəyinə and içir və günlərinin onun ilə xoş keçdiyini söyləyir:

And içərəm səndən artıq sevməyəm,

Sənün ilə xoş keçər çağım bənim.

Bu qəzəldə real eşq daha üstün mövqedədir. Aşiq sevgilisinin qapısında itləri ilə qışlayır, yayda isə ora onun yaylağı olur. Biz yenə də fədakar və cəfakar bir aşiq obrazı ilə rastlaşırıq. Hətta bu aşiq o qədər sevir ki, öləndə belə sevgilisinin yoluna onu dəfn etmələrini vəsiyyət edir:

Bən ölücək yoluna gömün bəni,

Baxa dursun yara torpağım bənüm.

Amma ölüm belə aşiqin sevgisinə azaltmır, o öz üzərində bitən ağac yarpaqlarının dili ilə aşiqin eşqini aləmə bəyan etsin. Son beyt "Apardı könlümü" qəzəlinin son beyti ilə üst-üstə düşür. Yenə də müəllif sevgilisinin sadıq bir bəndəsi olduğunu vurğulayır, lakin bu qəzəldəki bəndəlik ilahi eşqlə deyil, real eşqlə bağlıdır.

Biz digər klassik dövr şairlərindən fərqli olaraq İzzəddin Həsənoğlu yaradıcılığında demokratik eşq prinsiplərini görürük. Müəllif öz sevgilisindən sədaqət gözlədiyi kimi, özü də ona sadıqlıq söz verir. Amma Füzuli də, Nəsimi də, hətta Xətəi də belə çox zaman eşqin birtərəfli olduğunu, aşiqin eşq yolunda əzablara düşər olduğunu, aşiq vəfahı olsa da, məşuqənin ona qarşı vəfahsız olduğunu görürük.

İlahi eşqdə aşiq obrazının başlıca xüsusiyyəti dər-dərd çəkmək, müxtəlif mərtəbələrə keçərək ilahi yaradana qovuşmaqdır. İlahi eşqdə aşiq kamilliyə yüksəlmək üçün bir yolculuğa çıxır, sanki o özünü axtarır və ən son məqamda isə özünü dərk edərək, küllə qovuşur.

